

Влияние на политическите промени от 9 септември 1944 г. върху статута и мястото на жената в българския град

Кристияна Бояджиева, докторант към катедра Етнология, Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“

Резюме: Целта на настоящото изследване е да проследи влиянието на политическите промени, настъпили след 9 септември 1944 г., върху статута и мястото на българската жената в обществения, социалния и културен живот на страната. Чрез анализ на наличната статистическа информация и разкази на жени и мъже, чиито активен живот е преминал в рамките на периода от средата на ХХ в. до 1989 г., текстът иска да създаде обективна картина за трансформациите, настъпили в професионалното развитие на жените в страната, техния бит и ежедневието. За целта са използвани лични истории на респонденти от град Панагюрище, като пример на малък български град. Изследването е пряко свързано с основната тема на дисертационния труд „Жената от малкия български град - средата на ХХ в. до 1989 г. (социален статус и роли)“.

В контекста на съвременното българско общество и позицията на жената, която тя днес заема в него, е важно да се проследи исторически и културологично как се променя нейният социален статус от традиционния патриархално организиран начин на живот, наследен след 1944 г. до демократичните промени, започнали през 1989 г., чиято динамика предопределя по-нататъшната ѝ роля в социалното и политическо пространство. Разглежданият 45 годишен период, обект на настоящето проучване, е от изключително значение в развитието и модернизирването на нейната роля, което е функция от законодателните промени в държавата, предопределящи развитието на обществото от патриархално към изравняване на ролите между мъжа и жената в един нов модел на обществени порядки. Разбира се, не на последно място огромно значение оказва диверсификацията между селото или малкия провинциален град и големите градски центрове и тяхното развитие във времето, което неминуемо се отразява и върху статуса на жената в тогавашното общество.

Изследването има за цел, от една страна, да проследи случващите се процеси на институционално ниво, които променят статута на жената, и от друга – да отговори на въпроси, които логически възникват в хода на работата и/или на базата на получения фактологичен материал от работата на терен, да промени тяхната интерпретация и заключенията, възникнали по време на изследването.

Времевият период между 1944 г. и 1989 г., с всички съпътстващи промени в политическия, социален, икономически и демографски живот на България предопределя и позицията на жената, нейното развитие в семейната и извън семейна среда, както и за утвърждаването на мястото ѝ в обществото.

По този начин периодът от 1944 г. до 1989 г. може да бъде коментиран като най-съществен за утвърждаване мястото на жената в обществения живот в България. С встъпването си на власт, комунистическата партия заварва едно преобладаващо селско общество с утвърден патриархален ред и ненапълно изличени ориенталски нрави.

Когато говорим за мястото на жената от малкия български град в обществото, за нейния социален статус и роли в периода на комунизма (средата на XX в. до 1989 г.), трябва да имаме предвид промяната на онези механизми на властта, довели до фактическо изменение на включването на жената в обществения живот в страната. Още през първата половина на XX в. жената в България става все по-видима на обществената и културна сцена. В контекста на естествените еманципаторски течения, характерни за Европа, в България се развиват редица женски движения, чиято основна цел е да подкрепят и подпомогнат правото на жената за достоен живот, труд и образование. Първият, но частичен успех е през 1937 г. и 1938 г., когато „жените над 21 години, които са „майки от законен брак““ получават правото да гласуват в местни избори, без право самите те да бъдат избирани, „а според новия избирателен закон само жените над 21 г., които са „омъжени, разведени или вдовици“, имат право на парламентарен глас...“ (Даскалова 2012, с. 14). Първата реална промяна, касаеща всички пълнолетни жени, настъпва с влизането в сила на „Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола“, от октомври 1944 г. През 1947 г. е приета новата Конституция, която регламентира еманципацията и определя ново място на жената в общественото и социално пространство. Политическите й, образователни, социални и културни права и задължения са изравнени с тези на мъжете. Получава придобивки, касаещи пряко ролята й на майка (възпроизводителка) с прилежащите към тази функция задължения. Регламентираният в същия закон икономически промени също имат отражение върху мястото на жената в обществото. Измества се фокусът от селското стопанство в полза на индустриалното производство, което води до цялостни промени в бита на голяма част от българските семейства, до миграционни процеси и увеличаване на градското население за сметка на селското.

Новата конституция от 1947 г. отрежда равноправно място на жената в обществото. „Ролята“ на двата пола в обществения живот са „изравнени“. Бидейки политически, законодателни, икономически и обществени, настъпилите промени водят до значителни изменения в правата, задълженията и нейните отговорности, както в частната сфера, така и в обществената. Измененията в законодателната система й дават възможност за активно участие в икономическото развитие на страната чрез присъствието й на пазара на труда и с правото да упражнява желаната от нея професия след добиване на необходимия ценз, наравно с мъжете. От разказите на живелите и работили в този период жени и мъже в град Панагюрище става ясно, че промяна има, но тя е преди всичко документална и всъщност „равноправието“ е условно. Стереотипът за това къде е мястото на жената в йерархията на работния процес не се променя въпреки регламента. Всъщност той я задължава да работи наравно с мъжа. Тази „узаконена“ еманципация на жената я лишава от правото й на избор – тя няма право, дори и да има желание, да бъде извън трудовите процеси в страната. Равноправното й присъствие на пазара на труда е ограничено в рамките на допустимото от статуквото и дълги години градени представи за това кое е „женска“ и кое „мъжка“ работа. Особено силно е изразено това разделение в малките населени места. Тези представи са дълбоко вкоренени не само в съзнанието на мъжете, но и на жените – основни действащи лица в новия еманципиран свят.

В резултат на образователните промени, обаче, момичетата получават задължително основно образование и имат право да продължат да се обучават в желаното от тях направление. Съответно, за да повишат своята квалификация, те напускат родното място, за да учат в специализирани учебни заведения, най-често в големия град (полувисши и висши институти). Държавата поема грижата за осигуряване на работното място след завършена степен чрез разпределение и насочване на необходимия квалифициран ресурс там, където има нужда. И тъй като работата е въпрос на дълг към държавата, то жената (без право на избор) е поставена в ситуация на задължително участие в пазара на труда.

До 9 септември 1944 г. населението на страната е „ситуирано“ основно в селото, където жената работи заедно с мъжа на полето и е отговорна за отглеждането на децата, поддръжката на дома и цялата домакинска работа, често и допринася за допълване на финансите на семейството чрез надомна работа. След като получава по закон равни права с мъжа и съответно ангажимент към семейния бюджет, за жената отново остава като основна грижата възпитанието и отглеждането на децата, поддръжката на дома, неизменната домакинска работа, както и активно участие в отглеждането на земеделски култури и добитък за нуждите на домакинството. Какво точно се променя тогава? Вижда се, че и в двата случая ангажиментът на жената в семейството не се променя, нито нуждата жената да работи. Променя се, обаче, нейната обществена позиция. Възможността да учи, да се реализира в сфери традиционно запазени за мъжа, да бъде равнопоставена част от културния, социален и политически живот на страната. Присъствието ѝ в обществото става видимо. Нейният глас има значение до толкова, до колкото тя е длъжна да е част от партийните женски организации. Да присъства и участва в активностите на същите тези организации. Животът на жената в периода от средата на XX в. до 1989 г. е регламентиран като равнопоставен на мъжа, но той е изпълнен преди всичко със задължения и отговорности, най-същественото от които е упоменатото от закона: *„Трудът е дълг и въпрос на чест за всеки работоспособен гражданин. Всеки гражданин е длъжен да се занимава с обществено полезен труд и да работи според своите сили и способности.“* (Конституция на Народна република България 1947 г., чл. 73 от глава VIII)

По какъв начин се отразява това на бита на жените в България? Наистина ли те имат равни права и задължения с тези на мъжете? Възможно ли е законодателните промени да променят стереотипи и стари модели на поведение и до каква степен? Как определят мястото си в обществото самите жени живели, работили и отгледали децата си в този период? Обективен отговор на тези въпроси можем да намерим чрез анализ на статистическите данни за периода 1944 г. – 1989 г. и чрез съпоставянето на наличната информация, касаеща степента на грамотност и образование, участие в трудовите процеси, включване в социалния, обществен и културен живот. Проследяването на данните във времето дава възможност да се види как се променя броят на образованите жени и тяхната професионална реализация, а от там и за промените, настъпили в социалния статус на жената в обществото. Тези промени обхващат населението на големите градове и в особено голяма степен имат влияние върху по-малките населени

места и в частност малкия български град. Един от деветте градове в България, чийто статут (малък български град) остава непроменен за целия разглеждан период е град Панагюрище, по чийто пример е и настоящото изследване. Изборът на респонденти, включени в емпиричния материал на изследването, е обвързан пряко с личния им преживян опит през този период, както и спомени за техни близки (жени). Разказите им дават възможност да видим през погледа на очевидеца как жената самоопределя себе си в обществената и в частната сфери. Да проследим как законодателните промени са повлияли върху образованието, трудовата ангажираност на жената и промяната на ежедневието на практика. Използваните откъси са част от взети полу-структурирани аудио интервюта от общо 30 човека (26 жени и 4 мъже), жители на град Панагюрище, родени в периода между 1933 – 1976 г., чийто най-активни житейски години или част от тях са в периода средата на ХХ в. до 1989 г. В интервютата има и биографични разкази на близки на жени родени след 1910 г., чийто обществен живот допринася за изясняване на социалния статус на жените от разглеждания период. Важен факт е, че 9 септември 1944 г. заварва панагюрските жени с изградени трудови навици (заради включването в трудовите процеси на някои от фабриките надомно и на място), еманципирани в културния живот на града и със социално присъствие в сферата на благотворителната дейност. (Гемиджиев 2009, с. 294, 295)

*

През 1947 г. новата политическа власт приема КОНСТИТУЦИЯ на Народна република България (Димитровската конституция), която има изключително голямо значение за промяна на статута на българската жена. В чл. 71 от глава VIII – „Основни права и задължения на гражданите, се определя, че „Всички граждани на Народната Република България са равни пред закона.“, а чл. 72 разпорежда: „*Жената е равноправна с мъжа във всички области на държавния, частноправния, стопанския, обществения, културния и политическия живот.*“ За да осигури това равноправие, законът допълва: „...на жената се осигурява, наравно с мъжа, правото на труд, за равен труд - равна заплата, правото на почивка, на обществени осигуровки, пенсия и образование.“ Това не само регламентира мястото на жената в обществото и изравнява обществените позиции на двата пола, но ги поставя и в ситуация на конкурентност. И ако до този момент образованието на момичетата е въпрос на решение на семейството, то този закон определя: „Гражданите имат право на образование.“, а „Основното образование е задължително и безплатно.“ (чл. 79 от същата глава). Обезпечавайки основното образование на населението, новата политическа власт определя един образователен минимум както за момчетата, така и за момичетата. От тук насетне образованието на момичето вече не е въпрос на финансови възможности на семейството и лишения на същото, за да може да даде един по-добър живот на детето си. Възможността момичето свободно да продължи образованието си в желаната от нея или семейството ѝ специалност е фактически регламентирана. Законът обезпечава образованието чрез „държавни училища, учебно-възпитателни институти, университети, както и чрез стипендии, общежития за учащите се, подпомагания и особени насърчения за проявилите дарования.“ Училищата вече не се делят на мъжки,

девически и смесени, а общообразователни, училища и школи за подготовка на квалифицирани работнически кадри, средни професионални и специални училища. Последните два типа дават възможност за професионално ориентиране на учащите се и квалификация с възможност за включване в пазара на труда непосредствено след приключване на образователната степен. Техникумите и СПТУ-тата са тези образователни институции, които подготвят директно кадри за производството. Новата образователна система има за цел не само да подготви млади професионалисти, които бързо да влее в индустриалното производство, но и да възпита и подготви бъдещи лоялни комунисти, верни на идеологията на партията (Брунбауер 2010, с. 217).

Респондентката В. Г., родена през 1935 г. в Панагюрище си спомня за периода на своето образование следното: „Учих в началното училище. Прогимназия беше тогава, сега се казва класове. Първо отделение, второ, трето, четвърто отделение и отиваме в прогимназията. Там *се учи* първи клас, втори клас, трети клас. И след тоя трети клас се отива в гимназията. Аз съм учила в училище „Райна Княгиня“. Когато аз учих, то беше професионално училище по шев и килимарство. Аз бях в шева. Научих се да шия и цял живот работих, от край до край, шивашка работа.“ В. (р. 1945 г.), също от Панагюрище, разказва: „Ами аз учих училище (тогава бяха такива) за облекла. Трудово училище „Райна Княгиня“ се казваше училището по облекло. И после започнах работа в предприятие „Годор Каблешков“. *Така* се казваше предприятието. Там *работих* по това което съм си учила.“ По същия начин С. К. (р. 1964 г.) учи и работи по специалността от техникума: „... като завърших шивашкото (...) отидох да работя в „Годор Каблешков“ една година и след това близко до *вкъщи, в предприятието* „Райна Княгиня“. (...) И там работих като шивачка.“ Прави впечатление, че местното производство има пряко отношения към избора на професия за момичетата от града. Завършвайки специализираното професионално средно училище, те навлизат в трудовия пазар непосредствено след гимназията.

Образователната система търпи редица реформи през годините. Първата от които в 1959 г. има за цел да „произведе“ кадри за производството още с първите години от образованието. Увеличава се задължителното основно образование от седем на осем години със засилено внимание към политехническата насоченост върху която се надгражда средното политехническо училище с четиригодишен срок на обучение. През 1967 г. следва нова образователна реформа, която насочва усилията към общообразователната подготовка за всички, за сметка на професионалната. В резултат на това много от младите хора се насочват към повишаване на образователното си ниво във висшите институти, а професиите обслужващи „материалната сфера“ остават с по-малко потенциални служители (Брунбауер 2010, с. 218, 219). През 1979 г. следва нова образователна реформа, която цели да засили отново интереса към професионалното средно образование в младите хора. Създава се „*11-класно, а по-късно 12-класно единно училище (така нареченото „Единно средно политехническо училище“, ЕСПУ), което трябва да дава на учениците както общо, така и професионално образование. След завършване на единадесети (а по-късно и дванадесети) клас, учениците могат да*

избират: или да се запишат във висше учебно заведение, или да започнат работа като квалифициран работник-специалист.“ (Брунбауер 2010, с. 219)

За системата на образованието разказва респондентката М. В., родена 1938 г., в град Панагюрище, чиито професионален живот е преминал като учител в града. Тя разказва за структурата, не само на основното училище, в което преподава, но и за възможните избори след завършването му, следното: „... при нас децата бяха до 8-ми клас. Завършваха. Някои отиваха от седми клас в езиковите училища. Други отиваха след 8-ми в техникумите. В Панагюрище вече имаше техникум по оптика. Не само минния техникум. Други отиваха в гимназията. Други отиваха в СПТУ-тата. Те бяха две. Даже три. И всички ученици след 8-ми клас отиваха да учат нещо. В СПТУ-тата се учеше по две години. На третата започваха работа. Това беше в прогимназията.“ Д. А., родена 1942 г., също от Панагюрище и също дългогодишен учител в града, си спомня за минния техникум, където работи за кратко през 1966 г.: „...имаше и СПТУ. Такива паралелки, които бяха три годишен курс, не техникумски. Подготвяше работници. Много бегло се изучавахе химия (...). Те (учениците от тригодишния образователен курс) не можеха да заемат никаква друга работа за минната промишленост за Асарел (освен специалността за която са се обучавали)“. По този начин новата образователна система осигурява работа на онези, които искат да започнат непосредствено след завършен среден курс на обучение и не искат да продължат образованието си. За онези, които имат желание за по-висша образователна степен, държавата осигурява възможност за редовно и задочно обучение във висшите институти. В. К., родена 1967 г. в Панагюрище, завършва задочно Библиотечарския институт през 1989 г., разбира за възможността да продължи образованието си след като започва работа в библиотеката и си спомня, че „за да учиш задочно трябваше да работиш...“, по специалността. В този период с приоритет във висшите институти се приемат за обучение синовете и дъщерите от работническите семейства и младежи от селски произход. По този начин държавата създава нов вид „лоялна интелигенция с пролетарски произход.“ Разбира се, това води след себе си известни негативи, тъй като с повишаване на образователното ниво броят на желаещите да работят тежък физически труд намалява. (Брунбауер 2010, с. 221)

Как се отразяват новите законодателни промени на броя на завършилите учащи се десет години след приемането на конституцията през 1947 г.? Проследявайки наличните данни в таблиците на „Статистически годишник на Народна република България“ прави впечатление, че ако през учебната 1939/1940 г. общият брой на завършилите училище е 198 027, полувисши училища – едва 343, а висши – 1 223, то през учебната 1956/1957 г. техният брой е съответно: 253 748 завършили средно образование, полувисше – 2 565, а висшистите вече са 5 860 (таблица 1). В годините броят на завършилите полувисши институти и висши учебни заведения видимо се увеличава, като най-голям бум на завършилите има в периода 1971 - 1980 г. (таблица 2). Завършилите висшисти са 165 029, а полувисши институти са завършили 86 163 човека.

Информация за това по какъв начин се променя степента на образованите конкретно при жените в страната, получаваме от наличните данни на записаните редовни студенти в периода 1956 г. – 1990 г., където са отбелязани и броят на обучаващите се във висши институти жени (таблица 3). През 1956/57 г. общият брой редовни студенти е 30 886, като от тях едва 10 146 са жени. През 1965/66 г. от общо 57 285, жените вече са 24 960, а през 1975/76 г. - 40 736 от 76 819 студенти. Най-голям е делът на жените студенти през осемдесетте години, като през 1985/86 г. от общо 101 507 завършили, жените са 53 816, което е над 50%, а през последната от разглеждания период година 1989/1990 г. броят на студентите жени е 68 911 от общо 133 184. Видно е, че в последните два от посочените примери, жените студенти надвишават броя на мъжете студенти с което изравняват (и надвишават) броя на жените специалисти (чрез придобиването на ценз за висше образование) с този на мъжете. (таблица 3)

Изключително важен за промяна в статута на жената в Конституцията от 1947 г. е чл. 73 от глава VIII, който определя правото на труд и поема ангажимент държавата да „...осигурява осъществяването на това право на всеки гражданин, като планира народното стопанство, развива системно и непрекъснато производителните сили и създава обществени работи.

Трудът се заплаща в зависимост от количеството и качеството на извършената работа.

Трудът е дълг и въпрос на чест за всеки работоспособен гражданин. Всеки гражданин е длъжен да се занимава с обществено полезен труд и да работи според своите сили и способности.“ С това не само се дава право на жената да бъде част от пазара на труда, но всъщност законът я задължава да работи наравно с мъжа. Ето какво си спомня В., родена през 1945 г. в Панагюрище, във връзка със свободния избор и правото на труд: „... няха много голям избор. Трябваше да работя, защото заплатите бяха малки тогава. Много малки и нямаше как да стигат заплатите на единия ... Трябваше и двамата да работим, за да може да се отглежда семейството.“ С. Б. (родена 1963 г.) от село Оборище, завършила средното си образование и работила в Панагюрище потвърждава: „... хората бяха защитени. Имаха работа. Нямаше някой, който да не работи. Всички хора бяха ангажирани с обществено полезен труд.“ От една страна законът задължава всички да работят и им осигурява работа, от друга възнаградението е такова, че изисква принос към семейния бюджет и от жената. Това по никакъв начин не променя отговорността ѝ за отглеждането на децата в семейството. То остава изцяло нейно задължение, а държавата подпомага майките чрез основаване на родилни и детски домове, детски градини и диспансери. Осигурява отпуск по майчинство преди и след раждане, като запазва работното ѝ място и заплата и ѝ осигурява безплатна акушерска и медицинска помощ (Конституция на НРБ, 1947 г.). От това, което споделят жените от Панагюрище за отглеждането на децата си и ходенето на работа става ясно, че избора им е ограничен между институциите – детски ясли и градини и/или помощ от възрастен член на семейството. П. Д. (р. 1949 г.): „Цецката я гледах 11 месеца, голямата ми дъщеря и се върнах на работа. А Ваня, десет месеца. На единайсетия проходи. Изчаках да се постабилизира и я дадох пак на яслата.“ М. В. (р. 1938 г.): „Родиха ми са две

дъщери. Четири години им е разликата. Половин ден съм на работа, половин ден съм в къщи. Може нощно време да си доработвам някои работи, но децата не съм си давала нито по домове, нито по ясли. Свекърът ми ги гледаше. От три месеца и половина сутрин ставам много рано, приготвям закуска, дигам ги, нахранвам ги, оставям ги.“ Д. А. (р. 1942 г.): „Моите деца от 9 месечна възраст тръгнаха на ясли. ... Нашите деца израснаха по ясли.“ Ц. П. (р. 1959 г.) разказва за своята майка, родена през 1932 г. и за собственото си детство: „Майка ми е започнала да работи на 16 г. в цеха на „Персийски килими“. Жени се през 1957 г. Тогава не е имало майчинство. Децата са ги гледали в яслите. Доволна беше от грижите на персонала към децата й. Майка работеше редовна смяна.“ П. Т. (р. 1941 г.): „62-ра година, след като се роди синът ми 61-ва, тогава майчинството беше шест месеца. Майка ми гледаше сина. Аз почнах в Медет работа. (...) Той ходеше на детска градина и после се роди и втория ми син. И двамата *ходеха* на детска градина. С моя мъж бяхме в различни смени. Родителите ми помагаша, но не можехме все на тях да *разчитаме*.“ В. (р. 1945 г.): „Ами аз съм имала много помощ от свекърва ми. (...) Аз съм ги гледала до една годинка да речем. Тогава майчинството беше - до 6 месеца ги гледаме и ги оставяме. И отиваш да работиш.“ Н. К. (р. 1941 г.) от Драгоман, но омъжена в Панагюрище: „Работила съм. Доста предприятия съм сменила и то е във връзка с гледането на децата... После гледахме да сме на смени. Аз едната смяна, баща им другата. Един води на градина, друг взима от градина. Така ги гледахме.“ Д. Г. (р. 1943 г.): „Синът ми не е бил на градина и на ясли. Свекърва ми го гледаше. *Дъщерята* на 11 месеца е дадохме на ясли. (...) Моя съпруг ми помагаше. Така сме били. Той на четири смени и аз на четири смени. Той на Асарел, аз тук, за да можем да си ги гледаме. Разминавахме си смените. Много рядко са случваше да се съберем дома заедно. Така сме живели. Нямаше избор. Требва да се гледат.“ Семействата са поставени пред тежки решения, тъй като съвсем естествено е желанието на повечето родители да отглеждат и възпитават децата си сами, ако е възможно.

„Социалистическото семейство се развива паралелно с изграждането на социалистическото общество, като в същото време изчезват старите форми на семейния морал и на семейния живот. Семейството живее от труда на своите собствени членове, а не от експлоатацията на чужд труд. Поради ликвидирането на частната собственост върху средствата за производство социалистическото семейство вече не се създава поради материални съображения, преди всичко понеже е отстранена предпоставката за „брак по сметка“. Семейните отношения (например сключването на брак) се регулират единствено от държавата – традиционна определящите тази правна сфера религиозни общности не играят вече никаква роля в това отношение. Основа на социалистическото семейство е бракът между мъжа и жената, които се обичат, уважават се взаимно, верни са един на друг и действат солидарно на базата на общи интереси.“ (Брунбауер 2010, с. 389, 390)

За партията семейството е изключително важна градивна единица на обществото, за която се полагат целенасочени грижи чрез семейна политика, която има за цел не само намеса и контрол в частното пространство на хората, но и като средство за налагане на социалистическите принципи в домашния бит. Държавата регламентира новото

модерно социалистическо семейство, на което делегира задължения и отговорности, свързани с възпитанието на подрастващите като бъдещи съвестни комунисти и изпълнители на комунистическите цели и задачи. Политиката, насочена към българското семейство има колкото подкрепяща, толкова и контролираща функция, която се осъществява отвътре и отвън на семейната единица. Чрез институционализирана помощ, която се оказва на младите хора от медицинския апарат и семейните консултации, държавата насочва и коригира при нужда посоката на развитие. Масовите организации, членството в които е задължително, имат същата функция. (Брунбауер 2010, с. 378 - 404) Чавдарче, пионерче и комсомолец са трите степени в периода на училищната възраст, а включването в редиците на Отечествения фронт е задължително за хората в трудоспособна възраст. Обхващайки цялостния житейски път чрез различни организирани структури, обслужващи целите на партията, държавата осъществява контрол за посоката на развитие и възпитанието на бъдещата си членска маса. Друг начин на държавата за подкрепа и контрол е чрез периодичния печат и женските издания, каквото е списание „Жената днес“. По този начин тя влиза директно в дома на хората. Контролът се осъществява чрез публичната кореспонденция между читателки и редакция. (Павлова 2011, с.189 – 200) Този своеобразен форум, който осигурява списанието за жените от цялата страна, им дава възможност да потърсят и намерят отговори на вълнуващите ги въпроси. И тъй като която и да е медия не може да съществува в този период без одобрението, подкрепата и контрола на властта, то и „Жената днес“ се явява политическо средство за достъп до дома на обикновената българка, чиито отговори на писма са съобразени с концепцията за лоялност към идеологията и политиките на партията. Чрез четенето и писането на споделените лични проблеми читателките на списанието имат възможност да се съпреживеят като част от едно по-голямо цяло, една женска общност с национален мащаб. Именно списание „Жената днес“ формулира за първи път ангажимента на жените в семейството като „втората смяна“. Голямото обществено влияние на списанието дава възможност проблемът, свързан с времето за извършване на всички домакински дейности и тези по отглеждането и възпитанието на децата, което прави работния ден на жената над четиринадесет часа, да бъде формулиран публично (Годси 2020, с. 85 - 87). Жената е ангажирана в приноса за семейния бюджет, като в същото време тя остава основен стожер на семейните ценности, възпитанието на децата, грижата за домакинската работа и всички така или иначе „нейни“ задължения. В създадените в помощ на майките в отглеждането на децата държавни датски ясли и градини, дневни или седмични, се прилагат възпитателни модели, които имат за цел още от най-ранна възраст да подготвят поколения лоялни комунисти. Методи, насочени към групата като цяло, а не към личностния потенциал на детето. Така от „домакия“ (в града) и помощник в селската работа на мъжа (в селото), жената вече е „колега“ на мъжа на работното място.

Новото законодателство, което отрежда равнопоставено място на жената до мъжа в сферата на общественото, е основополагащо и за настъпилите икономически промени. Целият наличен ресурс се фокусира към изграждане на една „съвременна“, индустриална България, в която държавата се превръща постепенно в монополист чрез

одържавяване на частната собственост в страната. До 1947 г. политиката за икономическо развитие има за цел възстановяване на щетите в страната от Втората световна война и в този три годишен период „съществува едновременно частна, държавна и кооперативна собственост...“. След 1947 г. партията започва политика на „ускорена индустриализация“ и доброволна колективизация на селското стопанство в ТКЗС-та. От 1949 г. започва да действа пет годишен план насочен към ускоряване развитието на промишлеността. Основните усилия са в развитието на тежката индустрия (Брунбауер, с. 177 - 205). От статистическите данни за обществения продукт и национален доход е видно реалното развитие на промишлеността в периода 1948 – 1956. През 1948 г. общественият продукт е 91 041 (в хиляди лева по неизменени цени 1939 г.) от които промишленост – 37 882, селско стопанство – 36 680, строителство – 5 735, транспорт и съобщения – 3 452, търговия, материално-техническо снабдяване и изкупуване – 6 312, а националният доход - 51 439. Съответно цифрите за 1953 г. са следните: общественият продукт е 181 094 от които промишленост – 93 210, селско стопанство – 43 919, строителство – 15 797, транспорт и съобщения – 9 369, търговия, материално-техническо снабдяване и изкупуване – 16 420, а националният доход - 90 781. През 1955 г. вече има 803 промишлени предприятия, в които работят 256 474 човек. (Статистически годишник 1956, с. 22-25).

Ето как проф. Ивайло Знеполски описва картината, която заварва новата власт в България: *„Комунизмът се установява в една подчертано селскостопанска страна, технически изостанала, със слабо развита индустрия. Делът на промишленото производство в страната представлява 30,30% от брутният вътрешен продукт, а в него е ангажирана едва 5,60% от работната сила, при това значителна част в средни и дребни занаятчийски предприятия и работилници. В селското стопанство са заети около 80% от населението при преобладаващи дребни и средни стопанства.“* (Знеполски 2008, стр. 197, 198) За да проследим процесите на промяна на икономическото развитие на страната, можем да разгледаме структурата на обществения продукт по отрасли за периода 1939 – 1989 г. През 1939 г. делът на селското стопанство е 59 %, а промишлеността едва 19%. Още през 1948 г. има значителни промени в процентното съотношение: 49% към 32% все още в полза на селското стопанство. Две години по-късно обаче, през 1950 г., процентът се променя и вече е 44% за промишлеността, а едва 36% за селското стопанство. Тази тенденция се запазва до края на разглеждания период, като от 1965 г. процентът на промишлеността нараства – от 63% нагоре до 70% през 1989 г., а процентът на селското стопанство достига 19% през 1965 г. с тенденция за спадане, за да достигне едва 10 % през 1989г. (таблица 4).

Това предполага и сериозно пренасочване на работната ръка от селото (хората, занимаващи се със селски труд) към промишленост, индустрия и други отрасли на производството, включване в нарастващия административен апарат в градовете. *„Курсът към форсирана индустриализация се възприема програмно като вид социално производство, което трябва да доведе до увеличаване тежестта на работническата класа в социалните структури на обществото в качеството ѝ на субект на властта,*

опора и алиби на режима. Двете производства са взаимосвързани – разгръщането на производителните сили се явява същевременно и процес на производство на дефицитната работническа класа.“ (Знеполски 2008, стр. 197,198) Тази „форсирана индустриализация“ и пренасочване на работната ръка води и до промени в процентното съотношение на селското спрямо градското население. Още преди 9 септември 1944 г. се наблюдават известни миграционни процеси от селото към града в търсене на работа и вероятно на по-добри условия на живот, но те касаят големите градски центрове и са изключително незначителни. Особено активни стават миграционните процеси след 44-та година. От една страна образователните институции, макар и разпределени регионално, са в по-големите градове което води до ранно напускане на родното населено място на млади хора, от друга - възможността за реализация отново се определя от държавата, като въвежда „разпределението“ като механизъм за насочване на работна ръка. След завършена образователна степен държавата изпраща отделния работник на дадено работно място без значение в коя част на страната се намира то, в зависимост от необходимостта от конкретен специалист. Д. А. (р. 1942 г.) разказва за разпределението следното: „Приключи се следването. Разпределиха ни... (...) Ох, много беше неприятно.(...) Където има нужда. (...) И всички се страхувахме къде ще ни изпратят. За да се върнеш в родния си град се изискваше, ... да имаш документ, в който да се сочи, че твоята община или там селище има нужда от такъв специалист. Тогава те разпределят там. Носиш този документ. Имаше специални комисии. Приемат те, разпитват те... Какво желание имаш, пък какво нямаш... Па тук има място, па там има място... Трепериш докато видиш къде ще те разпределят.“ М. В. (р. 1938 г.): „Една година бях разпределена в едно родопско село. Изкарах едната година. Баташка община беше и кандидатствах в Панагюрище. И ме назначиха в Панагюрище.“ За началото на своята професионална реализация респондентка (р. 1954 г.) разказва: „С разпределение. Да. С разпределение, но имаше представител от болницата и те тука имаха няколко места. Даже те ме викаха преди да завърша(...) Имаше свободни места. И се търсеха кадри.“ В този смисъл, да си част от общността на малкото населено място, малкия град е предимство, което увеличава шансовете на младите хора да бъдат „разпределени“ в рамките на родното си място след завършване на висше образование. Макар и част от реалността, тези случаи са по-скоро изключения.

Голямо значение за вътрешно миграционните процеси и за промяна на процентното съотношение между градско и селско население в страната има икономическата политика на държавата. Включването в индустриалното производство на работна ръка, обединяване на селското стопанство в държавни ТКЗС-та са фактори, довели до масово напускането на селото. Работническата класа запълва бройката като най-голямата в страната, но това е благодарение на пренасочването на селското население в индустриалното производство. Тоест, малка част от работническата класа всъщност е с пролетарски произход. Възможно ли е и до каква степен селските мигранти успяват да се приспособят към градския начин на живот и работата в предприятието? За да следи тези процеси държавата периодично извършва „... научни изследвания за работническата класа (които) разкриват различни проблеми и

дефицити в тяхното съзнание, поради което не всички нови работници отговарят на идеалния образ на дисциплинирания, класовосъзнат и културен работник“ (Брунбауер 2010, с. 210 - 212). Тоест, количествено работническата класа нараства, но качествено състояние на нещата не е задоволително. Въпреки това тези миграционните процеси водят до намаляване на работната ръка по селата. Според „Състояние на населението според преброяванията“ от Статистическия годишник на НРБ от 1990 г. е видно, че за целия разглеждан период градското население е нараснало с 44,5 % и ако в началото на периода в града са живеели едва 23, 1 %, то през 1989 г. гражданите са вече 67,6%, като през тази година броят само на жените в града е по-висок от общото население на селата. (таблица 5) Съотношението на мъжете спрямо жените остава относително без голяма промяна, както в селото, така и в града, независимо от миграционните процеси.

Прави впечатление, че в периода 1948/1989 г. всъщност процентното съотношение на ангажираните в трудови процеси мъже и жени в трудоспособна възраст в страната остава без драстични промени. Това означава, че не броят на активно трудещите се е променен, а извършваната от тях дейност. Проучването обхваща мъже между 16 и 59 годишна възраст и жени между 16 и 54 годишна възраст. При мъжете процентът варира между най-нисък 50,5 % през 1960 г. и най-висок 53,3% през 1980 г. Съответен е процентът на жените, ангажирани в трудови процеси - най-нисък през 1980 г. е 46,7 % и най-висок - 49,5 % през 1960 г. Процентното съотношение между работещите мъже и жени остава без промяна в периода 1985 – 1988 г., когато се задържа трайно в съотношение 53,0 % на 47,0 % в полза на мъжете (таблица 6). В кои сфери на дейност се изявяват жените? Още от началото на ХХ в. жените в България стават видими в традиционно до тогава мъжки професии – „журналистки и редакторки, „поетки“, писателки, лекарки, художнички, архитектки“ (Даскалова 2012, с. 356), а още преди това за тях са запазени учителската (макари да не надвишават броя на преподавателите мъже, все пак това е една от престижните професии за жени) и акушерската професии. В този период - през 1941 г. и 1945 г. в индустриалното производство най-големият дял на жените е в текстилната промишленост. Другият отрасъл със силно присъствие на жени е в производство на „храни, пиетета, тютюн“. В останалите отрасли на индустриалното производство тяхното участие е почти символично (таблица 7). Ако проследим относителния дял на жените от общия брой на работниците и служещите по отрасли в периода 1957 г. – 1987 г., ще добием представа как се променя процентното съотношение във времето. През 1957 г. общият процент на жените в различните отрасли е едва 30,5 %, но с течение на времето той достига 49,8 % през 1989 г., което означава, че работещите в различни отрасли жени са почти толкова, колкото и мъжете. Прави впечатление, че в няколко отрасли присъствието на жените е голямо за целия период, а в други то е процентно по-голямо спрямо това на мъжете още от началото на разглеждания период. Очевидно предпочитани професии за жената остават в сферата на просветата, изкуството и културата, и здравеопазването и социалните дейности. Във времето интерес за жената представляват и професиите в сферите на съобщенията, търговията и финансите, като в последния отрасъл тяхното присъствие е изключително с достигнатите 81,7 % през 1987 г. (таблица 9). Идентично с избора на професия се повишава процентът специалисти с висше и полувисше

образование в съответните области. Но ако жените с полувисше и средно специално образование през 1957 г. са 48,3 %, а през 1988 г. 57,6 % и техният процент остава относително без голяма промяна, то броят на жените специалисти с висше образование осезаемо нараства по време на този период. През 1957 г. техният дял е едва 22,0 %, а през 1988 г. стига до 51,4 % (надвишава броя на мъжете специалисти с висше образование в различните отрасли) (таблица 10 и таблица 11). Ясно е, че желанието на жената е да бъде образован и добър специалист. Да бъде конкурентно способна на мъжа в професионалната сфера във време, в което „... свободата и благоденствието могат да се постигнат като обществено устройство, в което не личността, а обществото като цяло е началото. Правото и богатството в това общество не се раждат от отделната личност, а от обединени върху обща собственост и под обща власт строители – труженици, членове на колектив. Това означава преобръщане на ценностите на свободата, отказ от правата за частна собственост, свободно сдружаване, свобода на съвестта, свободна мисъл и слово.“ (Герджиков 1994, стр. 130)

Пример за механизмите, действащи в обществото, е споменът на С. Б. (р. 1963 г.) от Оборище, учила и работила в Панагюрище: „Живота си беше праволинеен, рамкиран. Знаеш, че няма на къде да бягаш в страни. Това беше. Липсата на свободомислие. Трябваше да се мълчи много. Всяка погрешно казана или погрешно изтълкувана дума, дори изпусната, водеше до редица репресии и наказания, изблъскване от коловозите на живота в страни или те избутваха... Нямахме я тази конкурентно-способност. Всичко беше обвързано по партийни линии. Бащи, дядовци, ОФ-та, партийци и т.н.“ А. В. (р. 1947 г.), коментира сигурността и спокойствието, породено от възможността да упражняваш правото на труд така: „Най-важно за мен е, че е имало работа. Който е искал да работи е имал работа. Сега, може 100 лв. да са взимали ама 100 лв. са си 100 лв. Кат си купиш хляба и парче салам... ще изкараш два, три дена.“ П. Т. (р. 194 г.): „А, работа имаше. Стига да искаш, почваш веднага работа.“

Не на последно място, новата конституция дава още едно право (и задължение) на жената предвид това, че тя вече е равнопоставена с мъжа. А именно избирателното право, за което десетилетия наред се борят редица женски движения. В глава I, член 3 на Конституцията от 1947 г. се казва: „**Избиратели и избираеми са всички граждани на Народната Република, навършили осемнадесетгодишна възраст, без разлика на пол, народност, раса, вероизповедание, образование, занятие, обществено положение и имотно състояние, с изключение на поставените под запрещение и лишените с присъда от граждански и политически права.**“ По този начин жените получават правото да взимат решение за държавата си, наравно с мъжете до толкова, до колкото техният брой в парламента не надвишава 21,7 %. Първите шестнадесет избрани жени са участничките в 26-то обикновено НС в резултат на Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола (ДВ бр. 227, 1944 г.).

Дали регламентираното в конституцията равнопоставяне е реално, обаче? Наистина ли всяка позиция е достъпна за жените, разбира се със съответно образование. Спомените на двама мъже от град Панагюрище ни помагат да разберем какво е било

отношението към жените на ръководни позиции в този период. Респондентът Д. Д. (на 82 г.) от Панагюрище описва заеманото от жените място в трудовите процеси в предприятието, в което е работил през целия си съзнателен живот така: „... обикновено жените бяха в производството. Като изключва онези, които бяха в службите, в счетоводството и в складове. (...) Работеха на машини, на норма, три смени.“ За сметка на това в административното обслужване на предприятията жените са много по-малко. „По-малко бяха. Да. Повече бяха мъже. Директор беше мъж. (...) Заместник директор по производството – мъж. Заместник директор по техническите въпроси... в мое лице – мъж. Главния счетоводител – мъж. (...) Всички счетоводителки, касиерката включително бяха жени. В планов отдел плановика беше мъж. Плановички две, три бяха жени. В технологичен отдел там бяха 50 на 50 мъже, 50 на 50 жени.“ В предприятието, в което е работил И. Д. (на 77 г.) също от Панагюрище, разпределението на жените на отговорни длъжности е идентично: „Висшия ръководен екип директори, заместник директори, главен инженер, главен механик са мъже. Това са мъжки специалности, ама (...) да туриш жена... те жените могат да станат магшайдер. Да отиде да мери (...) нивото на хоризонта. (...) Във флотацията повечето бяха жени. Това си е лека работа, която прилича на жена. Докато един мъж няма да се занимава да отиде да гребне с канчето (...). Имаше професии да кажем мелничар не може да е жена, защото имат *тежък* физически труд. Багеристи, булдозеристи, шофьори, сондьори, поддържащ персонал, ел. шлосер, машинни (фрези) това е само мъжки състав. Дамския състав – инструментална, кранист, лаборатория, складовата част. Началник склада си е пак мъж. Защото трябва да е лидер, да познава дейността. Да познава детайлите на стоката. Жената е да води картотеката там. Приход, разход...“ Това показва, че независимо от държавния регламент и преживяния опит, в който съпругата не само се грижи за дома и децата, но и допринася финансово към семейния бюджет, промяната в съзнанието на поколенията, живели в разглеждания период, е трова процес. Наследството на стереотипа на патриархалния обществен ред е предаден в поколенията.

В заключение - как може да бъде описана картината на развитие на живота на българската жена в периода от средата на ХХ в. до 1989 г. на базата на представената статистическа информация и спомените на очевидци? Какво точно се променя за жената като ангажименти в ежедневието ѝ? От приведените статистически данни става ясно, че жената е активен участник във всички сфери на социален живот в България по време на споменатия период. Начинът, по който самите жени възприемат новото си място в обществото доказва, че законодателните промени нямат силата да отменят старите нагласи и стереотипи, че държавният закон не може да подмени законите на патриархалното общество. Напротив, държавното законодателство само включва към задълженията на жените допълнителни такива, с което довежда до двойна натовареност в ежедневието ѝ. Тя остава основен организатор и разпределител на задълженията в дома, макар и в ролята на изпълнител. Глава на семейството остава мъжът. Ролята на жената в семейството като майка, възпитател, домакиня, помощница на мъжа в неговите дейности остава непроменена, но вече като част от „свободното ѝ време“. Основното си време жената е длъжна (по закон) да отдава на работата и обществото.

В рамките на тези 42 години от приемането на „Димитровската конституция“ до края на разглеждания период присъствието на жената на пазара на труда се превръща в нормалност. Все по-често започват да се срещат жени, заемащи отговорни и ръководни позиции, което е предпоставка за преодоляване на представите за мъжко/женско в общественото, социално и културно пространство. И ако в големия град тези представи са по-лесно преодолими до голяма степен заради анонимността, която той предлага, то в малките населени места тези процеси протичат по-тромаво и отложено във времето. Тъй като малкото населено място е пространството, което съхранява традиционните вярвания и култури то съответно има нужда от повече време, за да приеме, че така както жената може да бъде активно ангажирана в сферата на *общественото*, по същия начин мъжът трябва да започне активно включване в сферата на *частното*. В този контекст процесите, протекли в малкия български град – преходно звено между селото и по-голямото градско пространство, са изключително важни в цялостната картина на трайна промяна в социалната роля на жената в страната.

Библиография:

- Брунбауер, У. 2010. „Социалистически начин на живот“ Идеология, общество, семейство и политика в България (1944 – 1989). Русе : МД Елиас Канети [Brunbauer, U. 2010. „Sotsialisticheski nachin na zhivot“ Ideologiya, obshtestvo, semeystvo i politika v Bulgariya (1944 – 1989). Ruse : MD Elias Kaneti]
- Гемиджиев, Г., „История на Панагюрище 1878-1944“, София, 2009 [Gemidzhiev, G., „Istoriya na Panagyurishte 1878-1944“, Sofiya, 2009]
- Герджиков, С. 1994. Феноменът комунизъм. София: УИ „Св. Климент Охридски“ [Gerdzhirov, S. 1994. [Fenomenat komunizam. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“]
- Годси, К. 2020, „Вторият свят, вторият пол“, София: „Изток-Запад“ и Сдружение КОИ, 2020 [Godsi, K. 2020, „Vtoriyat svyat, vtoriyat pol“, Sofiya: „Iztok-Zapad“ i Sdruzhenie KOI, 2020]
- Даскалова, К. и Кметова, Т., „Пол и преход“, София, 2011 [Daskalova, K. i Kmetova, T., „Pol i prehod“, , Sofiya, 2011]
- Даскалова, К. 2012. Жени, пол и модернизация в България, 1878 – 1944. София: УИ „Св. Климент Охридски“ [Daskalova, K. 2012. Zheni, pol i modernizatsiya v Bulgariya, 1878 – 1944. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“]
- Държавен вестник, бр. 227 от 16.10.1944 г. [Darzhaven vestnik, br. 227 ot 16.10.1944 g.]
- Знеполски, И. 2008. Българският комунизъм - Социокултурни черти и властова траектория. София: Институт за изследване на близкото минало, 2008; Институт „Отворено общество“, 2008, Сиела 2008 [Znepolski, I. 2008. Balgarskiyat komunizam - Sotsiokulturni cherti i vlastova traektoriya. Sofiya: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, 2008; Institut „Otvoreno obshtestvo“, 2008, Siela 2008]

Конституция на Народна република България 1947 [Konstitutsiya na Narodna republika
Balgariya 1947]

Статистически годишник на НРБ, София 1956, с. 22-25 [Statisticheski godishnik na NRB,
Sofiya 1956, s. 22-25]